

ARAB TILIDA MAF'UL VA UNING TURLARI
(maf'ul bihi va maf'ul fiyhi misolida)

Isamutdinov Azizbek

Oriental universiteti sharq tillari kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilining muhim sintaktik birliklaridan biri – maf'ul tushunchasi va uning turlarga ajratilishi masalasi atroflicha yoritilgan. Arab tili grammatikasida maf'ul – fe'lning bevosita yoki bilvosita ta'sirini qabul qiluvchi unsur bo'lib, gapning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi. Maf'ulning to'g'ri aniqlanishi va qo'llanilishi arab tilidagi matnlarni to'g'ri tushunish va tarjima qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolada arab tilshunosligining asosiy sintaktik unsurlaridan bo'lgan maf'ul bihi (to'g'ridan-to'g'ri tobe bo'lgan maf'ul) va maf'ul fiyhi (vaqt va joyni bildiruvchi maf'ul) tushunchalari tahlil qilinadi. Maqolada ushbu ikki turdagi maf'ullarning grammatik vazifalari, gapda egallagan o'rni, ularning fe'l bilan bo'lgan munosabatlari hamda ularni ajratib ko'rsatish mezonlari yoritilgan. Shuningdek, ularning o'xshashlik jihatlari – har ikkisinin ham fe'l talabiga javob berishi, tobe unsur sifatida ishlatilishi; va farqli jihatlari – ma'nodagi vazifalari, band qilgan sintaktik o'rinlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: maf'ul, sintaksis, 'al-maf'uulu-l-mutlaqu, 'al-maf'uulu bihi, 'al-maf'uulu fiyhi, 'al-maf'uulu ma'hu, 'al-maf'uulu lahu.

Arab tilida jumladagi ma'noni aniq tushunishda muhim o'rin tutadigan qoidalaridan biri shaklan tushum kelishigida keluvchi gapning ikkinchi darajali bo'laklaridir. O'zbek tili grammatikasida tushum kelishigidagi so'zlar hamisha kimni? nimani? qayerni? savollariga javob bo'lsa, arab tili grammatikasida tushum kelishigidagi ismlar doimo ham bunday savollarga javob bo'lmaydi⁵⁷. Chunki, arab tilida shaklan tushum kelishigida keladigan ismlarning turlari mavjud. Buni Mahmud az-Zamaxshariy o'zining "al-Unmuzaj fi-n-nahv" kitobida quyidagi turlarga bo'ladi:

المنصوبات علي ضربين: اصل و ملحق به. فالاصل هو المفعول و هو خمسة اضرب والملحق به سبعة اضرب

"Tushum kelishigidagi ismlar ikki xil bo'ladi: asl va unga o'xshash ismlar".

a) Asl tushum kelishigidagi ismlar "maf'ul"lardir. Ular besh xil bo'ladi:

- 1) المفعول المطلق – 'al-maf'uulu-l-mutlaqu – "Mutloq masdar";
- 2) المفعول به – 'al-maf'uulu bihi – "Vositasiz to'ldiruvchi";
- 3) المفعول فيه – 'al-maf'uulu fiyhi – "O'rin-paytholi";
- 4) المفعول معه – 'al-maf'uulu ma'hu – "Birgalikdagi to'ldiruvchi";
- 5) المفعول له – 'al-maf'uulu lahu – "Sabab, maqsad holi"⁵⁸.

b) Aslga o'xshash tushum kelishigidagi ismlar esa yetti xil bo'ladi⁵⁹:

- 1) الحال – al-hol – "Holat holi";

⁵⁷ Bu haqida qarang: Rakhmatova, G.O. (2023). PRINCIPLES OF DIVISION OF SIMPLE SENTENCE TYPES IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 5(11), 94-98.

⁵⁸ Носирова, М. (2005). Махмуд Замахшарийнинг «Ал Унмузаж фи н нахв» рисоласи. – Т.: ToshDSHI. – В. 81.

⁵⁹ Nasirova M. (2004) O'rta asr nahvidan namunalar. T.: ToshDSHI, – В. 29.

- 2) أَلْتَمِيْز – at-tamyiz – “Cheklov”;
- 3) اَلْمُسْتَسْنَا – al-mustasna – “Istisno”;
- 4) اَلْخَبْرُ فِيْ بَابِ “كَانَ” – al-xabaru fi babi “kana” bobidagi kesim;
- 5) اَلْاِسْمُ فِيْ بَابِ “اَنَّ” – al-ismu fi babi “inna” bobidagi ism;
- 6) اَلْاِسْمُ “لَا” – ismu “la” linafyi-l-jins “la” mutloq inkor yuklamasidan

keyin kelayotgan ega;

7) اَلْاِسْمُ “لَا” – ismu “la” linafyi-l-jins “la” mutloq inkor yuklamasidan keyin kelayotgan ega; 7) خبر “ما” و “لا” بمعني “ليس” ma’nosida keladigan “ما” va “لا” inkor yuklamalari ishtirok etgan gapning kesimi⁶⁰.

Biroq arab nahvi kitoblarida maf’ullar turli ko’rinishda va turli atamalar bilan nomlanadi. Masalan Basra va Ko’fa tilshunoslik maktablari vakillari fikrlarida qarama-qarshilik mavjud⁶¹.

Basra nahvshunoslari maf’ullarni beshta, ya’ni maf’ul bihi, maf’ul mutlaq, maf’ul ma’ahu, maf’ul fiyhi hamda maf’ul lahu kabi turga ajratadi⁶².

Nahvshunoslardan Sayrofiy maf’ullarni oltita deb, oltinchisi sifatida “maf’ul minhu” atamasini kiritadi va bunga misol tariqasida اَخْتَرْتُ زَيْدًا الْقَوْمَ، أَيَّ مَنْ الْقَوْمَ – اخترت زيدا القوم، أي من القوم – “Qavmdan Zaydni tanladim” jumlasini keltiradi⁶³.

al-Javhariy esa maf’ullarning yettinchisini ham keltirib, uni “maf’ul duv nahu”, deb nomlaydi va bunga nahvshunos olimlar tomonidan “mustasno” deb ataladigan اَخْتَرْتُ زَيْدًا الْقَوْمَ، أَيَّ مَنْ الْقَوْمَ – اخترت زيدا القوم، أي من القوم – “Qavm turdi, faqat Zayd turmadi” jumlasidagi “Zayd” so’zini misol qilib keltiradi⁶⁴.

Ko’pgina nahvshunos olimlar maf’ul bihini qolgan maf’ullardan oldin keltirishadi. Buning sababi sifatida, asosan, chigallik foil (fe’l bilan boshlanadigan gapning egasi) bilan maf’ul bihining o’rtasida kelib chiqishini keltiradilar⁶⁵.

Ko’fa nahvshunoslari esa fe’lning faqat bitta maf’uli (to’ldiruvchisi) mavjud bo’lib, bu “maf’ul bihi”, qolganlari esa maf’ul emas, balki “mushabbah bil maf’ul”, ya’ni maf’ulga o’xshashdir, degan fikrni ilgari surishadi⁶⁶.

Nahvshunoslardan Ibn Siroj esa maf’ullarning birinchisi sifatida maf’ul mutlaqni qo’yadi⁶⁷.

Ibn Ya’ish ham maf’ul mutlaq haqiqiy maf’ul, chunki masdar (harakat nomi)ni foil (bajaruvchi) yo’qliktan borlikka, ya’ni vujudga keltiradi. Shuning uchun fe’l o’timli yoki o’timsiz bo’lishidan qat’i nazar haqiqiy maf’ul shudir. Masalan: ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرْبًا – “Zayd (mutlaq) turdi” kabi. Qolgan maf’ullarda bunday xususiyat yo’q, deydi⁶⁸.

Nahvshunoslarning maf’ullarni turlarga ajratishda, ularning qay birini haqiqiy maf’ul ekanligini aniqlashda va bu boradagi fikrlarning turlicha bo’lishida, asosan, ikkita jihat muhim rol o’ynaydi:

- 1) maf’ullarning qay biri real voqelikda subyekt tarafidan amalga oshirilgani;

⁶⁰ Носирова, М. (2005). Махмуд Замахшарийнинг «Ал Унмузаж фи н нахв» рисоласи. Т.: ТошДШИ. – В. 81.

⁶¹ Qarang: Sirojiddin SOTVOLDIEV. (2024). Lexical-Semantic And Functional Analysis Of Translations From The Arabic Press. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 39, 15–17.

⁶² العلامة ابن حمدون. كتاب حاشية العلامة ابن حمدون علي شرح المكودي لألفية ابن مالك. 1955 م. ص-147.

⁶³ O’sha joyda.

⁶⁴ O’sha joyda.

⁶⁵ O’sha joyda.

⁶⁶ الشيخ الهمام خالد بن عبد الله الأزهرى علي ألفية ابن مالك في النحو. – القاهرة، 1954. – ص. 323.

⁶⁷ أبو بكر ميمون بن سهل بن سراج. الأصول في النحو. – بيروت، 1996. – ص. 159.

⁶⁸ ابن يعيش موقف الدين أبي البقاء يعيش بن علي بن يعيش الموصلي. كتاب شرح المفصل. بيروت. 2001. ص-272.

2) maf'ullarning fe'l bilan naqadar bog'liqligi.

Bu masalaga oydinlik kiritish maf'ullarning har birini alohida, birma-bir ko'rib chiqishlikni taqazo qiladi.

Maf'ullarni to'g'ri aniqlash nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri gap qurishga, balki matnning ma'nosini to'liq anglashga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, klassik adabiy matnlarni to'g'ri tahlil qilishda maf'ullarni aniqlash katta ahamiyatga ega. Shu bois, arab tilini o'rganishda maf'ul turlarini mukammal bilish tilshunoslar, tarjimonlar hamda diniy manbalarni o'rganuvchilar uchun zaruriy bilimlardan biridir.

Maf'ul bihiga ko'p kitoblarda aynan vositasiz to'ldiruvchi deb nom berilishi ba'zi bir tushunarsiz holatlarning yuzaga kelishiga olib kelgan. Jumladan, N.Ibrohimov, M.Yusupovlar maf'ul bihini vositasiz to'ldiruvchi⁶⁹ atamasi bilan berishgan. Biroq o'zidan keyin ikkita so'zni tushum kelishigida boshqaradigan fe'llar mavjudligi, ularning birinchisi vositali, ikkinchisi vositasiz to'ldiruvchi bo'lishini ham aytib o'tishgan va misol sifatida quyidagi gapni keltirishgan:

أعط محمدًا كتاباً – Muhammadga kitob bering (mz)⁷⁰.

M.Nosirova ham maf'ul bihini vositasiz to'ldiruvchi⁷¹ atamasi bilan keltirgan.

V.N.Yushmanov esa bu masalani kengroq tushuntirib shunday deydi: “tushum kelishigi ish-harakatning yaqin predmetga o'tishini bildiradi, ya'ni o'timli fe'lning bevosita to'ldiruvchisidir. Masalan:

خذ قلمًا – Qalamni ol.

Undan so'ng ish-harakatning uzoqdagi predmetga o'tishini bildiradi, ya'ni jo'nalish kelishigi ma'nosidagi to'ldiruvchidir. Masalan:

أعطني قلمًا – menga qalam ber.”⁷²

B.M.Grande ham maf'ul bihini tushum kelishigi mavzusi ostida keltirib, ish-harakat bevosita o'tadigan obyekt, odatda, tushum kelishigi bilan ifodalanadi deb, U bir kishini uchratdi⁷³ misolini keltiradi.

Yuqoridagi o'zbek va rus arabshunoslarining fikrlariga aniqlik kiritish maqsadida birinchi bobda keltirib o'tilgan zamonaviy arab nahvshunoslaridan biri Mustafafo G'alayiyning maf'ul bihiga bergan quyidagi ta'rifi va bu boradagi ba'zi bir fikrlari bilan tanishib chiqamiz: “Bajaruvchining ish-harakati nimaning ustida ro'y bersa, ish-harakatning bo'lishli yoki bo'lishsiz bo'lishidan qat'iy nazar o'sha narsani anglatuvchi so'z maf'ul bihidir. Shu sababdan, fe'l shakli aniq nisbatda turadi. Masalan:

بريت القلم – qalamni yo'ndim.

ما بريت القلم – qalamni yo'nmadim.

Agar fe'l gapda bittadan ko'proq maf'ul bihini talab qiladigan bo'lsa, maf'ul bihi uyushib keladi. Masalan:

أعطيت الفقير درهماً – Faqirga dirham berdim.

ظننت الامر واقعاً – Ishni bo'ldi (ro'y berdi) deb o'ylabman.

⁶⁹ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 427.

⁷⁰ O'sha kitob. – T.: 1997. – B.380

⁷¹ Nosirova M. Mahmud Zamaxshariyning “al-Unmuzaj fi-n-nahv” risolasi. – T.: ToshDSHI, 2005. – B. 97.

⁷² Yushmanov V.N. Грамматика литературного арабского языка. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 1999. – С. 112.

⁷³ B.M.Grande “Kurs arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskoy osvещenii” Moskva. 1998. – B. 343

أعلمت سعيداً الامر جلياً – Saidga ishning aniq ekanligini bildirdim.”⁷⁴

So'ngi keltirilgan ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, gapda fe'l ta'sirida maf'ul bihi uyushib kelishi mumkin. Bunday hollarda uyushib kelgan maf'ul bihilarning biri o'zbek tilidagi vositali to'ldiruvchiga to'g'ri keladi. Demak, maf'ul bihini aynan vositasiz to'ldiruvchi deb nomlashdan ko'ra “to'ldiruvchi” deb qo'ya qolishning o'zi ma'qulroqdir. Biroq masalaga chuqurroq yondoshadigan bo'lsak, maf'ul bihini “to'ldiruvchi deb qo'ya qolishimiz ham kifoya qilgudek emas. Chunki maf'ul bihi qoidalariga doir misollarni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayoni masalani yanada kengroq ekanligini ko'rsatadi.

“Maf'ul bihi”ni o'zbek tiliga tarjima qilinganda nafaqat tushum kelishigida vositasiz to'ldiruvchi qilib, balki jo'nalish, chiqish, qaratqich kelishiklarida ham tarjima qilishga to'g'ri keladi. Bu gapda maf'ul bihini talab qilib kelayotgan fe'lning ma'nosi va uning qanday fe'llar turkumiga kirishligi bilan bog'liq bo'ladi. O'zbek tiliga tushum kelishigida vositasiz to'ldiruvchi qilib tarjima qilinadigan maf'ul bihi arab tilidajuda ko'pdir. “Yozmoq”, “tushunmoq” kabi o'timli fe'llardan so'ng keladigan ismlarni hech bir muammosiz o'zbek tiliga tushum kelishigida tarjima qilishimiz mumkin. Masalan:

كَتَبَ الطالبُ الواجب – Student vazifani yozdi.

فهمت زينبُ الموضوع – Zaynab mavzuni tushundi.⁷⁵

Jo'nalish, chiqish, qaratqich kelishiklarida tarjima qilishga to'g'ri keladigan holatlar esa, odatda, o'zidan keyin ikkita yoki uchta maf'ul bihini talab qilib keladigan fe'llar ishtirok etgan gaplarda yuzaga keladi. Arab tilida o'zidan keyin ikki yoki uchta maf'ul bihini talab qilib keladigan fe'llar quyidagilardir:

1) o'zidan keyin ikkita maf'ul bihining kelishini talab qiladigan fe'llar. Bunday fe'llar o'z ichida ikkiga bo'linadi: a) o'zidan keyin ikkita maf'ul bihining kelishini talab qiladigan fe'llar. Bunday fe'llar ishtirokidagi fe'l kesimli gapdan fe'lni olib tashlanganda qolgan ikkita maf'ul bihining o'zidan ot kesimli gap tuzish mumkin. Bu turdagi fe'llar quyidagilar: ظَنُّ، خَالٌ، حَسِبَ، زَعَمَ، جَعَلَ، عَدَّ، حَجَا، هَبَّ، رَأَى، تَعَلَّمَ، صَيَّرَ، رَدَّ، تَرَكَ، تَخَذَ، اتَّخَذَ، جَعَلَ; b) bu turdagi fe'llar ham o'zidan keyin ikkita maf'ul bihini talab qiladi, biroq bunday fe'llar ishtirokidagi fe'l kesimli gapdan fe'lni olib tashlaganda qolgan ikkita maf'ul bihining o'zidan ot kesimli gap tuzishning imkoni bo'lmaydi. Bu turdagi fe'llar quyidagilar: أَعْطَى، سَأَلَ، مَنَعَ، مَذَعَ، كَسَى، أَلْبَسَ.

2) o'zidan keyin uchta maf'ul bihining kelishini talab qiladigan fe'llar. Bular لَارِدِ، أَرَى، أَعْلَمَ، أَنْبَأَ، نَبَأَ، أَخْبَرَ، خَبَرَ، حَدَّثَ.

Maf'ul bihilarini ot kesimli gapga aylantirishning imkoni bo'ladigan fe'llardan هَبَّ ظَنُّ، خَالٌ، حَسِبَ، زَعَمَ، جَعَلَ، عَدَّ، حَجَا، هَبَّ lari “الرجحان”ni, ya'ni ikki xil fikrdan biriga og'ishni bildiradi va o'zbek tiliga “...ni ... deb o'ylamoq”, “...ni ... deb hisoblamoq” tarzida tarjima qilish mumkin bo'ladi. Masalan,

يظن الكسلان الشغلَ مجهداً - Dangasa ishni qiyin deb o'ylaydi.

حسبت اخاك شجاعاً – Akangni jasur deb hisobladi.

لا تحسب نيل العلاء سهلاً – Yuqori darajaga erishishni oson deb hisoblama.⁷⁶

⁷⁴ الشيخ مصطفى غلاييني جامع الدروس العربية. مصر. 2007. ص. 394.

⁷⁵ Ibrohimov N., Yusupov M. “Arab tili grammatikasi” 1-jild. –T.: 1997. – B. 111

⁷⁶ حفي ناصف “مجموع الدروس النحوية طشقند 1419هـ الصفحة-157”

to'ldiruvchi shaklan qaratqich kelishigida turgan bo'lsa ham uni qaratqich aniqlovchi qilib tarjima qilinmaydi, balki uning ma'nosi to'ldiruvchi holatida qolaveradi.⁸² Masalan:

هذا ضاربٌ زيدٍ امس – Bu kecha Zaydni urgan (kishidir).

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni o'rganib chiqib shunday xulosaga kelish mumkinki, arab nahvi kitoblarida o'zidan keyin ikkita yoki uchta maf'ul bihining, ya'ni tushum kelishigidagi so'zning kelishini talab qiladigan fe'llar mavjud. Ushbu fe'llardan so'ng keladigan ikki yoki uchta maf'ulning barchasi shaklan tushum kelishigida, ya'ni oxiri fathada turadi. Biroq shaklan tushum kelishigida kelayotgan bu ismlarni o'zbek tiliga qaratqich, tushum, jo'nalish va chiqish kelishiklarida tarjima qilish mumkin.

O'zidan keyin ikkita maf'ul bihini talab qiladigan fe'llardan so'ng keladigan ismlarning birinchi qismini ayrim vaqtlarda qaratqich kelishigida tarjima qilinadi.

Maf'ul fiyhi. Maf'ul fiyhining maf'ul bihiga o'xshash tomonlarini yoritishdan oldin unga berilgan ta'rifni keltirib o'tamiz.

Maf'ul fiyhiga berilgan ta'rif quyidagicha: Maf'ul fiyhi (u zarf deb ham nomlangan.) ish - harakatning zamonini yoki makonini bayon etish uchun keltiriladigan “في”, ya'ni “da” qo'shimchasini qo'yib aytish mumkin bo'lgan tushum kelishigidagi ismdir. Agar uning oldiga “في” old qo'shimchasini qo'yishning imkoni bo'lmasa, u holda u maf'ul fiyhi emas, balki gapdagi biror bir omilning ta'sirida kelayotgan boshqa vazifadagi ism bo'ldai. Ot kesimli gapning egasi yoki kesimi bo'lishi mumkin. Masalan, يومنا يومٌ سعيدٌ - Kunimiz baxtli kundir. Fe'l kesimli gapning egasi bo'lishi mumkin. Masalan, جاء يومُ الجمعة - Juma kuni keldi. Yoki maf'ul bihi bo'lishi mumkin. Masalan, لا تضع إِيَّامَ شَبَابِكَ - Yoshlik kunlaringni behuda ketkazma. Shuningdek, gapning bundan boshqa vazifalarda kelishi mumkin⁸³.

Ibn Molikning fikrlari⁸⁴ yuqoridagi fikrlarni quvvatlaydi. Biroq Ibn Aqiyl “في”, ya'ni “da” qo'shimchasini qo'yish masalasida يوم الجمعة - سرت في يوم الجمعة - Juma kuni yurdim; جلست في الدار - Hovlida o'tirdim; kabi jumalardagi “في” predlogi bilan kelgan gap bo'laklarini “zarf” atamasi bilan atashda ixtilof bor⁸⁵ deydi.

Yuqorida keltirilgan ta'rifdan ma'lum bo'lmoqdaki, shaklan tushum kelishigida kelgan so'zning oldida predlog bo'lmasa-da, mazmunida “في”, ya'ni “da” ma'nosi mavjud bo'lsa, demak, bu so'z maf'ul bihi emas, balki maf'ul fiyhidir.

Maf'ul fiyhi, ya'ni zarf quyidagi ko'rinishlarga ega:

Zarf o'rinni yoki vaqtni ifodalashidan qat'iy nazar mubham (noaniq) yoki mahdud (chegaralangan) bo'ladi. Mahdud, ya'ni chegaralangan (muvaqqat va muxtas) yoki to'liq turlanadigan va to'liq turlanmaydigan deb ham aytiladi.

1) A) Mubham va mahdud zarf. Zamonni bildiruvchi zarflardan mubhami aniq belgilanmagan vaqtni bildiradi. Masalan, ابدٌ، امدٌ، حينٌ، وقتٌ، زمانٌ vaqt, davr, muddat, zamon kabi. Mahdudi, ya'ni chegaralangani esa aniq belgilangan vaqtni ifodalaydi. Masalan, ساعة، - soat, kun, kecha, hafta, oy, yil kabilar. Oylar, fasllar, hafta kunlarining

⁸²Isamutdinov. A Sharqshunoslar anjumani 5-son. 2011-y. –B. 20

⁸³ O'sha asar. –B. 421

⁸⁴ عبد الله بهاء الدين بن عبد الله بن عبد الرحمن بن عبد الله بن عقيل. شرح ابن عقيل علي الفية ابن مالك. مكتبة دار التراث. القاهرة. 2005م. الصفحة-286

⁸⁵ عبد الله بهاء الدين بن عبد الله بن عبد الرحمن بن عبد الله بن عقيل. شرح ابن عقيل علي الفية ابن مالك. مكتبة دار التراث. القاهرة. 2005م. الصفحة-286

nomlari ham chegaralangan zarfga kiradi. Mubham zarf chegarlangan zarning muzofi bo'lib kelsa, u ham mahdudga aylanadi. Masalan, *وقت الصيف*, *بهار* vaqti, *يوز* vaqti kabi.

B) O'rinni bildiradigan zarflardan mubhami, ya'ni noanig'i aniq belgilanmagan, shakli, doirasi chegaralanmagan joyni bildiradi. Bunga olti taraf, ya'ni old, orqa, o'ng, chap, tepa va past tomonlar, shuningdek, masofani bildiruvchi so'zlar, yani mil (farsaxning uchdan biriga yoki 1920 m ga teng), farsax (2250 m ga teng), barid (uzunlik o'lchovi 12 milga teng), qasaba (3,55 m), kilometr kabilar misol bo'ladi. O'rinni bildiradigan zarflarning mahdudi, ya'ni chegaralangani hovli, maktab, masjid, mamlakat kabi aniq chegara ega bo'ladi. Shuningdek, mamlakatlar, qishloqlar, tog'lar, daryolar, dengizlarning inomlari ham mazkur turga kiradi.

2) To'liq turlanadigan va to'liq turlanmaydigan zarf.

To'liq turlanadigan zarf gapda zarfdan boshqa vazifada ham keladi zarfdir. Bunga oy, kun, yil kabi so'zlar misol bo'ladi. Bu so'zlar gapning boshqa bo'lagi vazifasida ham kelishi mumkin. Masalan, *سرت يوماً* او شهرًا او سنةً او ليلاً bir kun, bir oy, bir yil, bir kecha yurdim. Bunda zarf bo'lib kelmoqda. *Yil o'n ikki oydir.* - الشهرُ ثلاثون يوماً. *Oy o'ttiz kundir.* - سرتي يومٌ قدومك. - Keladigan kuning meni xursand qildi. *يوم الجمعة يومٌ مباركٌ* Uchrashadigan soatingni kutdim. *انتظرت ساعةً لقائك* Juma muborak kundir misollarida esa yuqoridagi so'zlar gapning boshqa bo'laklari vazifasida kelgan.

To'liq turlanmaydigan zarf esa ikki xil bo'ladi. Birinchi turi hamisha zarf vazifasida ishlatilib, doim tushum kelishigida keladi. Bular *عوضٌ، بينٌ، بينما، اذا، ايانٌ، اني، ذا صباحٌ، ذاتٌ* قط، عوضٌ، بينٌ، بينما، اذا، ايانٌ، اني، ذا صباحٌ، ذاتٌ kabi murakkablari ham bor.

Ikkinchi turi esa tushum kelishigida yoki *من، منذ، حتي، الي* predloglari bilan qaratqich kelishigida keladi. Bular *الان، اين، هنا، ثم، حيثٌ، الى* oldin, keyin, tepasida, ostida, huzurida, huzuridan, oldida, qachon, qayerda, bu yerda, u yerda, joyda, hozir kabi so'zlar.

تحتٌ va *فوقٌ* so'zlari predloglardan faqat *من* bilan qaratqich kelishigida keladi. *so'zlari esa من va الي* predloglari bilan *لدى* hamda *عندٌ* so'zlari esa *من* bilan *متى* so'zi esa *الى* bilan qaratqich kelishigida *من* esa *حيثٌ، ثم، هنا، اين* predloglari bilan *حتي* va *الى* bilan qaratqich kelishigida keladi. Gohida *so'zi* bilan ham qaratqich kelishigida kelishi mumkin. *الان* esa *من* bilan qaratqich kelishigida keladi⁸⁶.

Zarfning keltirilgan turlarining ichida, asosan, turlanadigan zarflarda maf'ul bihiga o'xshash tomonlari uchraydi. Turlanmaydigan zarflarda bu borada muammo yo'q.

3) Zarfning tushum kelishigida kelishi. Vaqtni ifodalovchi zarf mubham yoki mahdud bo'lishidan qat'iy nazar fii predlogini qabul qilishi sharti bilan mutlaq tushum kelishigida turadi. Masalan, *سرت* biroz yurdim. *سافرت* ليلاً Tunda safar qildim. Agar *في* ning ma'nosini qabul qila olmasa, u holda u gapdagi o'rniga qarab gapning boshqa bo'lagi vazifasidagi so'z bo'lishi mumkin. O'rinni bildiradigan zarflardan faqat ikkitasigina tushum kelishigida kelishi mumkin. Bular: A) o'zida *في* predlogi ma'nosini mujassam qilgan zarf. Masalan, *سرت فرسخاً* - Farsah yurdim. Agar *في* predogining ma'nosini o'zida anglatmasa. U holda bu so'z gapning boshqa vazifasidagi so'z bo'ladi. B) zarf mubham yoki mahdud bo'lishidan qat'iy nazar agar gapning kesimi vazifasida kelayotgan fe'ldan yasalgan bo'lsa, u ham tushum kelishigida kelishi mumkin. Masalan, *فوزيلار* majlisida o'tirdim. *جلست* مجلس اهل الفضل - Aqillilar yo'lidan yurdim. Agar gapning kesimi vazifasida kelayotgan fe'ldan yasalmagan bo'lsa, u

⁸⁶ الشيخ مصطفى غلاييني جامع الدروس العربية. مصر. 2007. ص. 426

holda predlog bilan qaratqich kelishigida kelishi kerak bo'ladi. Masalan, اقامت في مجلسك - majlisingda turdim yoki سرت في مذهبك - sening mazhabingda yurdim. Biroq هذا الامر مناط الثريا - bu ish juda uzoqda, ya'ni ehtimoli uzoq bo'lgan ish ma'nosidagi gaplar esa simo'y bo'lib ularga qiyos qilinmaydi. Fe'ldan yasalmagan mahdud zarf tushum kelishigida kela olmaydi. Balki ular predlog bilan qaratqich kelishigida kelishi kerak. Bunday so'zlar faqat دخل، نزل، سكن - kirmoq, tushmoq va yashamoq so'zlaridan so'ngina tushum kelishigida kelishi mumkin. Masalan، دخلت المدينة - shaharga kirdim، نزلت البلد - mamlakatga tushdim، سكنت الشام - Shomda yashadim kabi. Ba'zi nahvchilar shu kabilarni zarf bo'lganligi uchun tushum kelishigida deyishadi. Muhaqqiqlar esa bularni zarf bo'lganligi uchun emas, balki predlog tushirilib qoldirilganligi uchun o'timsiz fe'lni xuddi o'timli fe'l kabi qo'llanilgan deyishadi. Bunday holat ayrim fe'llardan keyingina yuz beradi. Masalan، نمت الدار - uyda uxladim yoki صليت المسجد - masjidida namoz o'qidim deb bo'lmaydi.

4) Zarf bog'lanadigan so'z. Tushum kelishigida kelgan har qanday so'z fe'l yoki fe'ning shakldoshlariga borib bog'lanadi. Zarf bog'lanadigan so'z gapda ishtirok etishi yoki tushirilib qoldirilishi mumkin. Zarf bog'lanadigan so'zning tushirilib qoldirilishi uch xil holatda shart bo'ladi. Bular: a) "bo'lmoq", "bor bo'lmoq", "mavjud bo'lmoq", "turmoq" kabi turadigan so'zlardan iborat bo'lsa, ma'nosi aniq bilinib turganligi sababli bu so'zlarni tushirilib qoldirilishi shart bo'ladi. Masalan، العصفور فوق الغصن - Chumchuq shox ustida (turipti)dir. الجنة تحت اقدام الامهات - Jannat onalar oyog'i ostidadir. Yoki zarf biror so'zning aniqllovchisi bo'lib keladigan bo'lsa ham tushirilib qoldirilishi shart bo'ladi. Masalan، مررت - Maktabdagi kishining oldidan o'tdim. Zarf biror so'zga nisbatan hol vazifasida kelsa ham omili tushirilib qoldiriladi رأيت الهلال بين السحاب - bulutlar orasida oyni ko'rdim. Yoki zarf ismu mavsulning silasi, ya'ni aniqllovchi ergash gap bo'lib kelsa ham omili tushirilib qoldiriladi حضر من عنده الخبر اليقين - ishonchli xabari bo'lgan kishi keldi. Biroq bu holatda tushirilib qoldirilgan omilga fe'l deb qaraladi, ya'ni ya'ni ergash gap bo'lganligi uchun uni fe'liy jumla sifatida bilinadi.⁸⁷

Yuqorida keltirilgan holatlarda fe'l o'timsiz bo'lsa, u holda tushum kelishigida kelayotgan ism maf'ul bihi emasligini bilishda muammo yo'q. Biroq fe'l o'timli bo'ladigan bo'lsa, u holda qo'yilgan shartlarning mavjud yoki mavjud emasligiga e'tibor berish kerak bo'ladi.

Biroq uchinchi punktda keltirilgan "Fe'ldan yasalmagan mahdud zarf tushum kelishigida kela olmaydi. Balki ular predlog bilan qaratqich kelishigida kelishi kerak. Bunday so'zlar faqat دخل، نزل، سكن - kirmoq, tushmoq va yashamoq so'zlaridan so'ngina tushum kelishigida kelishi mumkin. Masalan، دخلت المدينة - shaharga kirdim، نزلت البلد - mamlakatga tushdim، سكنت الشام - Shomda yashadim kabi. Ba'zi nahvchilar shu kabilarni zarf bo'lganligi uchun tushum kelishigida deyishadi. Muhaqqiqlar esa bularni zarf bo'lganligi uchun emas, balki predlog tushirilib qoldirilganligi uchun o'timsiz fe'lni xuddi o'timli fe'l kabi qo'llanilgan deyishadi. Bunday holat ayrim fe'llardan keyingina yuz beradi. Masalan، نمت الدار - uyda uxladim yoki صليت المسجد - masjidida namoz o'qidim deb bo'lmaydi." kabi fikrlar bu masalani kengroq o'rganishni taqazo qiladi.

Xulosa qilib aytganda, arab tili sintaksisida maf'ul tushunchasi alohida o'rin tutadi. Ushbu maqolada maf'ulning lug'aviy va istilohiy ma'nosi, uning gapdagi vazifasi hamda turlarining grammatik va semantik xususiyatlari yoritildi. Tahlildan ko'rinib turibdiki, har bir maf'ul turi — maf'ul bih, maf'ul fihiy, maf'ul li-ajlih,

⁸⁷ الشيخ مصطفى غلاييني جامع الدروس العربية. مصر. 2007. ص. 426.

maf'ul ma'ahu va maf'ul mutlaq — o'ziga xos savollar va vazifalar orqali aniqlanadi hamda fe'l bilan mustahkam sintaktik aloqada bo'ladi.

arab tilidagi maf'ullar nafaqat grammatik birlik, balki tilning boy semantik imkoniyatlarini ochib beruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Kelgusida ushbu mavzuni chuqurroq o'rganish, maf'ullarni zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilish istiqbollari ham mavjud.

References:

1. Носирова, М. (2005). Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал Унмузаж фи н наҳв» рисоласи. Т.: ТошДШИ
2. Nasirova M. (2004) O'rta asr nahvidan namunalar. T.: ToshDSHI
3. Rakhmatova, G. O. (2023). PRINCIPLES OF DIVISION OF SIMPLE SENTENCE TYPES IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 5(11), 94-98.
4. Sirojiddin SOTVOLDIEV. (2024). Lexical-Semantic And Functional Analysis Of Translations From The Arabic Press. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 39, 15–17.
5. العلامة ابن حمدون. كتاب حاشية العلامة ابن حمدون علي شرح المكودي لألفية ابن مالك. 1955 م. ص-147
6. الشيخ الهمام خالد بن عبد الله الأزهرى علي ألفية ابن مالك في النحو. القاهرة. 1954م. ص-323
7. أبو بكر مہمد بن سهل بن سراج. الأصول في النحو. 1996. بيروت. ص-159
8. ابن يعيش موفّق الدين أبي البقاء يعيش بن علي بن يعيش الموصلّي. كتاب شرح المفصل. بيروت. 2001. ص-